

Дарина Младенова

БАЛКАНСКИ УСПОРЕДИЦИ ПРИ НАРОДНИТЕ НАЗВАНИЯ НА ЗВЕЗДИ И СЪЗВЕЗДИЯ:

4. АСТРОНИМИ С ВЪТРЕШНА ФОРМА 'ХАЙДУТИ, КРАДЦИ'

Съзвездието Голяма мечка е околуполуно съзвездие и може да се наблюдава над хоризонта през цялата година. Най-ярките звезди в него са 7 и образуват характерната му геометрична фигура – дълбок тиган (четирите звезди α , β , γ , δ , образуващи неправилен трапец) с дълга извита дръжка (трите звезди ϵ , ζ , η). Съзвездието е едно от най-известните по цялото земно кълбо. Както личи от названията му в различни древни индоевропейски езици², древните индоевропейски народи са виждали в него кола – представа, която живее и до днес в широко разпространените в Европа названия на Голямата мечка с вътрешна форма 'кола', 'голямата кола'. И на Балканския полуостров названията на Голямата мечка с вътрешна форма 'кола' са с най-широко разпространение, но в ограничени ареали се употребяват и други названия.

Гърците от Дорида в Централна Гърция наричат Голямата мечка Кλέφτις³. Вътрешната форма на този астроним е 'крадци, хайдути'. Със същата вътрешна форма са и разпространените в югозападни български говори названия на Голямата мечка **Комитите** – Петричко – Мендово (РКП 66, 207); **Арамиите** – Гоцеделчевско – Делчево (Ив. Георгиева, АЕИМ 768–II, 82); Дупнишко – Слатино⁴; Петричко – Мендово (РКС 66, 207); **Айдуци** – Дупнишко – Пороминово⁵; Кюстендилско – Ваксево⁶. В някои случаи не е уточнено за кое съзвездие се отнася името: **Арами** – Кичевско: **Старите тихо си приказват, че снощи, преди появата на "арамите" с калауза, вълк издавил у Трепевци цели десетки овце**⁷; **Комити '7 звезди'** – Петричко – Сестрино (АММ): **Огрейаа комитите, станувайте**.

За българското съзвездие **Айдуци** (Дупнишко – Пороминово; Кюстендилско – Ваксево) съществува легенда, поставяща го във връзка със съзвездието **Власите**, според която хайдуци откраднали едно влахче, което е най-слабата звезда в съзвездието Голяма мечка, и бягали с него, понеже власите ги гонели, за да си върнат влахчето⁸.

В Босанска Краина е записана подобна легенда, чието съдържание е обърнато⁹ – съзвездието **Влашићи** ('Плеядите') откраднало хубава девойка: "Да би се обяснило откуда Влашићима ово име, прича се следеће. Имала баба врло лепу ћерку Мизулинку, па се неки Власи договоре о Петровдану да је отму. "Баба, опазив отмицу удари па плачи данас и сутра, докле Богу није додијало и он прикова отмичаре на небу да их се свет спомиње доклен буде света." Прве звезде зову се

Миле и Милета, друге две Вуле и Вулета, а за њима је Шкора, Вора и Бариша. Последња је Мизулинка, која због жалости за мајком "све затеже и неће да иде за сватовима до пола пута, а када дође до пола пута (по неба) она прође сватове и иде прва"¹⁰.

Както назвањата с вџтрешна форма 'крадци, хайдуги', така и бџлгарската и срџбската легенда имат паралели у тџуркските народи. Турците имат легенда, според която една от дџщерите на Плеядите (Ülkerler) е открадната от Голямата мечка (Yedi Kardeşler букв. 'седем братя'): Gökyüzündeki yıldız kümelerinden birisi Yedi Kardeşler, diğeri de Ülkerlerdir. ... İşte bu Yedi Kardeşlerin Atlıncısı Ülkerlerin kızlarından birine âşik olur. Fakat kız tarafı vermek istemez. Ama Altıncının sevgisi de öyle kolay kolay sönecek sevgisi de öyle kolay kolay sönecek sevgilerden değildir. Yedi Kardeşler toplanıp bir karar verirler. Kararları kesindir: Ülkerlerin kızını kaçıracaklardır! Ve kaçırırlar da... Ancak Ülkerler bu duruma son derece kızarlar, Yedi Kardeşleri yakalayıp öldürmek üzere peşlerine düşerler. Bu uzun ve amansız takip hâlâ devam etmektedir. Ülkerler bugün bile Yedi kardeşleri kovalamaktadırlar. Hatta Yedi kardeşlerden Atlıncısının yanındaki nisbeten sönük yıldız da Ülkerlerden kaşırdığı sevgilisidir. Ancak bu kaçış ne zamana kadar devam edecektir, bu takip ne zaman sona erecektir, kimse bilmemektedir. — **Antalya** — Serik — Eminceler Köyü¹¹: 'Едно от съзвездията е Yedi Kardeşler ('Голямата мечка; букв. седем братя'), другото е Ülkerler ('Плеядите'). ... Ето, шестият от тези седмина братя се влюбва в едно от момичетата на Ülkerler. Но страната на момичето не иска да я даде. Любовта на шестия [брат] обаче не е от тези, които лесно ще загаснат. Той ще вземе [любимата си] непременно. И така, седмината братя се събират и вземат решение. И решението им е категорично. Те ще отвлекат момичето на Ülkerler! И я отвличат... Ülkerler много се ядосват на това положение. Започват да преследват Yedikardeşler, за да ги хванат и убият. Това дџлго и безмилостно преследване все още продџължава. Ülkerler и днес дори преследват Yedikardeşler. Дори по-бледата звезда до шестия от Yedikardeşler е неговата любима, отвлечена от Ülkerler. Но никой не знае докога ще продџължава това бягане, кога ще свърши това преследване'. Същият мотив се отразява и от краткото изречение, дадено в първото издание на турския диалектен речник като илюстративен материал към диалектното название на Голямата мечка **Yedigen: Yedigen yedi yıldız * Ülkerlerden aldı bir kız — Maraş — Orçan (SDD 3, 1502)**. И двете регистрации на легендата се локализираат в южната част на Мала Азия, но е много вероятно ареалът на турската легенда да е по-обширен. Ако се съди по двете издания на турския диалектен речник (SDD и DS), в турските диалекти няма названия на Голямата мечка с вџтрешна форма 'крадци'. Но киргизите наричат Голямата мечка **Джеты-каракше**, букв. 'седем крадци', и разказват, че 'седемте крадци' били откраднали една от двете дџщери на **Уркеп** 'Плеядите'¹². И казахите наричат Голямата мечка 'седем крадци' — **Жети каракшы**¹³. И у алтайците са разпространени няколко легенди за това, че Голямата мечка е откраднала звезда от Плеядите¹⁴.

И монголите вярват, че Голямата мечка (Долон-бурхан) е откраднала една звезда от Плеядите (Мечит) — това е звездата, която се намира в средата на Голямата мечка и свети по-слабо от другите; тази звезда е бог на крадците¹⁵.

Легенди, свързващи Голямата мечка с кражба, са разпространени и в района на Кавказ: осетинците (чийто език принадлежи към иранската група езици) виждат в Голямата мечка седем братя, откраднали едно дете¹⁶, а кабардинците (чийто

език принадлежи към абхазко-адигската група на кавказките езици) наричат съзвездието **Вагозашибль**, букв. 'звезди на седемте братя', а малката звезда над втората звезда наричат **Вагозашиблм я каныр**, букв. 'кан (възпитаник) на седемте братя', и разказват следната легенда: "Один князь отправил своего ребенка в "каны" к семи братьям; в то время, как его везли к аталыкам, Плеяды, Вагоба, напали и хотели убить ребенка; но семь братьев подоспели и спасли мальчика"¹⁷.

Общите моменти в изложените по-горе легенди, представящи звездите на Голямата мечка (или Плеядите) като крадци, са:

A₁ Седем братя (= Голямата мечка).

A₂ Седем братя (= Плеядите).

Б. Кражба на:

V₁ Момиче (от Плеядите).

V₂ Звезда от Плеядите.

V₃ Дете (от Плеядите).

В различните етнически традиции обаче тези моменти се комбинират по различен начин: у турците – A₁ + Б + V₁, у киргизите – Б + V₁, у алтайците и монголците – Б + V₂, у осетинците – A₁ + Б + V₃, у българите – Б + V₃, у сърбите – A₂ + Б + V₁, но като отзвук на същата легенда са и съдържащите само момент A₂ сръбски интерпретации на Плеядите като седем братя (или шестима братя и една сестра), носещи дори отделни имена¹⁸, или шест сестри и един брат¹⁹. Пособна е структурата на кабардинската легенда – кражбата на детето, дадено на седмината братя (= Голямата мечка) за отглеждане, се извършва от Плеядите. Лишаването на легендите от момента А (= братските отношения между крадците) в част от случаите на езиково равнище се проявява в назоваването на Голямата мечка с астроним с вътрешна форма 'седем крадци' (у киргизи, казахи, българи, гърци), което от своя страна може да доведе до различни трансформации на легендата – напр. у киргизите освен приведената по-горе легенда съществува и още една легенда за съзвездието *čäti qaraqši* 'Голямата мечка; букв. седем крадци' – седемте крадци искат да откраднат два коня (= две звезди от Малката мечка)²⁰.

С астронимите с вътрешна форма 'седем братя' и легендите, свързани с тях, се занимава подробно У. Гибън²¹. В центъра на неговото внимание е азиатско-северноамериканската²² успоредица в интерпретацията на Голямата мечка като седем братя и едно момиче (или дете). Тази успоредица според него говори за обвързаността на северноамериканските астроними и легенди с азиатските. Очертаният от него азиатски ареал включва 1) бурятите край езерото Байкал и монголите; 2) различни тюркски народи – кумики (наречени у Г. Н. Потанин дагестански татари), чагатайци, киргизи, алтайци; и 3) народи от района на Кавказ, които говорят езици, принадлежащи към различни езикови семейства и групи – осетинци и кюрди (иранска група на и. е. езици), арменци (арменска група на и. е. езици), ингуши (нахска група на кавказките езици), кабардинци (абхазко-адигска група на кавказките езици). У. Гибън застъпва гледището за монголския произход на мотива за седемте братя и смята, че азиатското му разпространение добре очертава пътя на монголите на запад през XIII в. Той отхвърля възможността за ирански, а също и за тюркски произход на мотива, като във втория случай се обосновава с отсъствието на интерпретация на Голямата мечка като 'седем братя' у османските турци.

Както обаче показват данните от двете издания на турския диалектен речник (SDD 3, 1502 – 1503; DS 11, 4221), най-разпространените турски названия на Голямата мечка са с вътрешна форма 'седем братя' – **Yedikardeş, Yeddigardaşlar, Yedigardaş, Yedikardaş, Yedikardaşlar, Yedikardeşler**. Тези названия покриват цялата турска езикова територия. Със същата вътрешна форма е и чагат. **jäti qardaş**²³ и кумик. **Едды-Кардаш** 'Голямата мечка'²⁴. Другият основен тип названия на Голямата мечка у турците е **Yedigen, Yediger** и др. под., което е наследник на пратюрк. ***jätä** 'седем' + афикс за събирателност (**-yan / -gen**), т. е. вътрешната форма на названието е 'седморка'. Освен в турски тази пратюркиска форма е наследена и в повечето други тюркски езици – башкирски, татарски, ногайски, туркменски, чагатайски, хакаски, шорски, киргизки, алтайски (северните и южните му диалекти), тувински, карагазки²⁵ – а това показва, че навярно именно тя е изконното за тюркските езици название на Голямата мечка.

В центъра на нашето внимание обаче е не въпросът за произхода на интерпретацията на Голямата мечка като седем братя (– крадци) (засега приемаме хипотезата на У. Гибън за монголския ѝ произход), а проблемът за проникването на тази интерпретация на Балканския полуостров. Според нас балканските астроними с вътрешна форма 'крадци, хайдуги' и легендите за кражба на звезда (от Плеядите) са от тюркски произход. В подкрепа на този извод говорят следните аргументи:

1) **Нехарактерността на този тип интерпретация за балканските народи.** Астронимите с вътрешна форма 'крадци' и легендите, свързани с тях, не са изконни за българи, гърци и сърби, което личи както от отсъствието на успоредици на тези астроними и легенди у други славянски народи или у древните гърци и византийци, така и от факта, че най-разпространената на Балканския полуостров представа за Голямата мечка е 'кола'. Датирането на метафората 'кола' във времето на индоевропейската общност успоредно с широкото ѝ разпространение на Балканите говори за нейната древност у балканските народи и следователно за нейната предходност спрямо астронимите с вътрешна форма 'крадци'.

2) **По всичко личи, че езиково и фолклорно изразената представа за звездите на Голямата мечка като крадци на звезда от друго съзвездие (най-често от Плеядите) е характерна за тюркските народи.** Тази представа е разпространена у тюркски народи, чиито езици принадлежат както към източнохунския (казахи, алтайци, киргизи), така и към западнохунския клон на тюркските езици (турци). Все пак тюркските ни данни се нуждаят от допълване в две основни насоки – разпространението и варирането на тюрската легенда и изясняването на кръга от тюркски народи, у които легендата и названията съществуват.

3) **Културноисторическите факти.** От народите (тюркски, монголски и ирански и кавказки от района на Кавказ), у които съществува тази интерпретация на Голямата мечка извън Балканския регион, единствено тюркските народи са били в контакт, и то твърде продължителен, с народите, населяващи Балканския полуостров. Наличието на легендата у турците сочи именно тях като най-вероятен "преносител" на Балканите на интерпретацията за звездите от Голямата мечка като крадци на звезда от друго съзвездие, но ще припомним, че не ни е известно у тях да съществуват астроними с вътрешна форма 'крадци'.

Накрая бихме искали да отбележим, че данните за разпространението на

астронима Κλέφτις в гръцки за съжаление са недостатъчни, поради което не е възможно да се правят каквито и да било по-определени заключения дали между българи и гърци е имало някакво взаимодействие, или у всеки един от двата народа астронимите с вътрешна форма 'крадци' са се появили самостоятелно, поотделно, вследствие от контактите им с някой тюркски народ. От друга страна, допълването на тюркските данни може би би могло да даде окончателното решение на въпроса дали астронимите с вътрешна форма 'крадци' и легендите за Голямата мечка като крадец на звезда от Плеядите са проникнали у балканските народи от османските турци или от тюркски народ (прабългари, узи, кумани, печенеги), заселил се на Балканите преди османското нашествие. Тюркския произход на този тип астроними и легенди можем обаче да смятаме за доказан и се надяваме, че сме успели да илюстрираме възможностите, които предоставят балканските народни названия на звезди и съзвездия и легендите, свързани с тях, за осветляване на културноисторическите и лингвистичните отношения на Балканския полуостров.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АЕИМ: Архив на Етнографския институт с музей.

АММ: Личен архив на Максим Младенов.

БДА 3: Български диалектен атлас. Т. III. Югозападна България. С., 1975.

РКС: Архив, състоящ се от дипломни работи под ръководството на акад. Ст. Романски, който се съхранява в Университетската библиотека, София.

DS 11: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 11. (U — Z). Ankara 1979.

SDD 3: Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. 3. İstanbul, 1947.

БЕЛЕЖКИ

¹ Първите три работи от тази поредица от статии са под печат: *Балкански успоредици при народните названия на звезди и съзвездия: 1. Астроними с вътрешна форма 'ралица (част от ралото)'* – В: Българска книжовна и народна реч (Сборник с докладите от конференцията, посветена на ст. н. с. д-р Максим Младенов, проведена на 24 и 25 февруари 1995 г.), Унив. изд.; *Балкански успоредици при народните названия на звезди и съзвездия: 2. Астроними с вътрешна форма 'мома с кобилица'*. – В: *Studia balcanica*, т. 23, с докладите от кръглата маса "Етнолингвистични проблеми на балканските народи", проведена на 4 и 5 юли 1995 г.; *Балкански успоредици при народните названия на звезди и съзвездия: 3. Назоваване на сутрешната и вечерната Венера с мъжко и женско лично име*. – В сп. Български фолклор.

² Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1984, 686; A. Scherer. Gestirnnamen bei den indogermanischen Völkern. Heidelberg, 1953, 140.

³ Ν. Γ. Πολίτης. Οί περί άστέρων καί άστερισμών μύθοι. — Ν. Γ. Πολίτης. Λαογραφικά όσμειχτα. Άθήνα. Τόμος Β'. 1921, 194.

⁴ Й. Ковачев. Народна астрономия и метеорология. Принос към българския фолклор. – СБНУ 30, С., 1914, 22. Формата от Слатино, Душнишко, с начално х- – Харамии, която може би под влияние на книжовния език дава Й. Ковачев, не може да бъде вярна, тъй като в говорите от Душнишко х в началото на думата изпада – вж. БДА 3, к. 73. Също неправилно

с начално х- той предава и астронома *Хайдуци*. Тук и двата астронома предаваме без начално х-

⁵ **Й. Ковачев**. Цит. съч., с. 22.

⁶ Пак там.

⁷ **А. Алексиев**. Етнографски бележки за поляните, мияците и бърсяците. – СБНУ 30, С., 1914, 35.

⁸ **Й. Ковачев**. Цит. съч., с. 24.

⁹ Пренасянето на названието на Плеядите върху Голямата мечка и обратно се наблюдава у различни народи – напр. у романските (С. **Volpati**. *Nomi romanzi degli astri Sirio, Orione, le Pleiadi e le Jadi*. – *Zeitschrift für romanische Philologie* 12, Halle (Saale), 1932, 192 – 193) или у някои племена в Северна Америка (**W. Gibbon**. *Asiatic Parallels in North American Star Lore: Ursa Major*. – *Journal of American Folklore*. Vol. 77 (1964), 237) – и се дължи навярно на еднаквия брой звезди в двете съзвездия (седем).

¹⁰ **Н. Ѓ. Јанковић**. Астрономија у предањима, обичајима и умотворинами срба. – Српски етнографски зборник. Књ. LXIII. Друго одељење. Живот и обчаји народни. Књ. 28. Београд, 1951, 140; **Тих. Р. Ѓорђевић**. Природа у веровању и предању нашега народа. I Књига. – Српски етнографски зборник. Књ. LXXI. Одељење друштвених наука. Живот и обичаји народни. Књ. 32. Београд, 1958, 54.

¹¹ **S. Sakaöğlu**. *Yedi kardeşler ve Ülkerler*. – *Türk Folklor Araştırmaları*, 18 (360), Temmuz 1979, 874. Бих искала специално да благодаря на проф. Саим Сакаољу за това, че ми предостави фолклорни материали във връзка с турската народна астрономија. Без неговата помош моята работа би се лишила от ценен за редица изводи материал.

¹² **Г. Н. Потанин**. *Очерки Северо-западной Монголии*. Вып. IV. Материалы этнографические. С. Петербург, 1883, с. 200.

¹³ **Краткий русско-казахский словарь**. Алма-Ата, 1959, с. 212.

¹⁴ **Джетыган** (= Голямата мечка) и **Укур-Ган** (= Плеядите) были прежде ханы; у первого было шесть звезд, у второго – семь. Они между собою имели спор, и Джетыган отобрал у Укура одну звезду. Ее и теперь видно: это маленькая звезда, которая видна в том месте, где начинается "куйрук", хвост, Джетыгана." – у носители на јужноалтајската теленгитски диалект. В друг вариант: "Итыган украд у Мечина (Плеяды) звезду; с тех пор Мечин гонится за Итыганом по небу, но не может догнать." – у носители на јужноалтајската теленгитски диалект. Трети вариант на същата легенда, записан от алтаец, е: "Джитыган прежде жил на небе; Мечин (Плеяды) был курт-чулмус (червь-чорт), жил на земле и много поедал людей и скота. Джитыган не вытерпел и спустился на землю, чтоб уничтожить его, и спрашивает своего коня: "Как бы мне убить Мечина?" Конь отвечает: "Я раздавлю его копытом." Корова предупредила коня, топнула Мечина, который лежал на льду, но он ускользнул через щель в ее раздвоенном копыте. Джитыгану удалось из семи шулмусов Мечина унести на небо только одного. Мечин погнался за ним; Джитыган отвернул свою голову в сторону. И до сих пор Мечин, состоящий ныне из шести звезд вместо семи, гонится по небу за Джитыганом (Г. Н. Потанин. Цит. съч., с. 193 – 194).

¹⁵ **Г. Н. Потанин**. *Очерки Северо-западной Монголии*. Вып. II. Материалы этнографические. С. Петербург, 1881, с. 125.

¹⁶ **W. Gibbon**. Цит. съч., с. 239.

¹⁷ **Г. Н. Потанин**. *Очерки Северо-западной Монголии*. Вып. IV. Материалы этнографические. С. Петербург, 1883, с. 714.

¹⁸ **Жички Срез** – Стари људи приповедају да влашићи носе ова имена: Вао и Ваока, Мио и Миока, Скарабојо и Борисав и Мали Биљурак; **Конавли** – собствени имена на **Влашићи**: Але и Алета, Шурко и Бурко и Мали Мишурко; **Студенички крај** – "кажу за влашиће да су то шесторица браће и једна сестра." (**Тих. Р. Ѓорђевић**. Цит. съч., с. 53 – 54); **Шумадија** – **Влашиће**, звезде, селаци држе као седам брата, и зову их: Мика и Миока, Рака и Раока, Орисав и Борисав и седми Милисав. Други опет казују им ова имена: Воле и

Волета, Рале и Ралета, Миле и Милета и Мали Пржожак (М. Милићевић. Живот срба сељака. – Српски етнографски зборник. Књ. I. Београд, 1894, 60).

¹⁹ **Slavonija** – Otok: Sedam zvezda na nebu u rpi, to su sirote srpske majke, šest sestara i sedmi bratac. Oni su u sedam sati na veče izdanuli, zajedno umrli i odma se pokazali na nebu. Zovu se vlašići. (J. Lovretić. Otok. Narodni život i običaji. — Zborvik za narodni život i običaje južnih slavena. Књ. 7, 1902, 112).

²⁰ **B. Munkácsi.** Das Sternbild des Grossen Bären. — Keleti szemle. Budapest. XIII (1912), H. 1 — 2, 224.

²¹ **W. Gibbon.** Цит. съч.

²² Има се предвид автохтонното, предколумбово северноамериканско население.

²³ **B. Munkácsi.** Цит. съч., с. 224.

²⁴ **Г. Н. Потанин.** Цит. съч., 711. У Г. Н. Потанин астронимът **Едды-Кардаш** се локализира у дагестанските татари, но тъй като основното тюркско население в Дагестан са кумиките, предположихме, че става дума именно за кумикско название.

²⁵ **Этимологический словарь тюркских языков.** Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Ж", "Ж", "Й". Отв. ред. Л. С. Левитская. М., 1989, с. 168; **Г. Н. Потанин.** Цит. съч., с. 136; **B. Munkácsi.** Цит. съч., с. 223.